

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ՀԵՂԿՈՄՆԵՐԻՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՆՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում հաստատված խորհրդային իշխանությունը, չունենալով սոցիալական լայն հենարան, հենց սկզբից պետականաշինության հիմքում դրեց քաղաքական բռնությունների գաղափարը՝ կիրառելով Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը: Խորհրդային Հայաստանի պետականաշինության մեջ Ռուսաստանի ազդեցության, մասնավորապես, քաղաքական բռնությունների ներդրման գործելակերպը, ողբերգական հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Պետական և քաղաքական առանձին գործիչների՝ տեղի կարիքներից բխող քաղաքականություն իրականացնելու ջանքերն անհաջողության մատնվեցին: Բազմաթիվ հայորդիներ՝ մտավորականներ, պետական քաղաքական գործիչներ, անողոք պայքարի դուրս եկան միմյանց դեմ: Ի վերջո նրանք բոլորը հայտնվեցին ստալինյան բռնությունների ընդհանուր մատաղացում: Երկրում հաստատվեց բոլշևիկյան միակուսակցական վարչակարգ՝ իրեն բնորոշ կուսակցական նամենկլատուրայի ձևավորմամբ:¹

Խորհրդային Հայաստանի ներքին կյանքին բնորոշ այս իրողությունն առանձնակի դրսևորվեց Ալեքսանդրապոլի գավառում, որտեղ խորհրդային իշխանության մարմին՝ հեղկոմ, ստեղծվել էր դեռևս թուրքական բռնակալման շրջանում՝ 1920թ. նոյեմբերի 17-ին, որը, սակայն, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պահանջով 1921թ. հունվարի 25-ին վայր էր դրել լիազորությունները:²

Ալեքսանդրապոլի գավառում կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությունը իրականացրել էր 1920թ. հունվարին ստեղծված Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպության գավառային ժամանակավոր կոմիտեն, որին կից ստեղծվել էին մի շարք բաժիններ՝ ինֆորմացիոն կազմակերպչական, հաշվառման և բաշխման, ազիտացիոն պրոպագանդիստական, գյուղացիների և կանանց մեջ աշխատելու:³ Կազմբյուրոն բաղկացած է եղել կազմակերպչական բաժնից (Արշակունի), Ազիտբաժնից (Ժ. Արեշյան) և տեղեկատու «Հաշվառման-բաշխման բաժնից» (Գողթունի):*

¹ Հակոբյան Ա., Նամենկլատուրայի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին, Կեմ, Եր., 2015, էջ 18-52:

² Ալեքսանյան Կ., Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան հեղկոմի գործունեությունը 1920թ. նոյեմբեր-1921թ. հունվարին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Եր., հ.1, 1998, էջ 117-125:

³ ՀԱԱ, ֆ.3, ց.1, գ.6, թ.14:

* Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության կոնֆերանսում ապրիլի 15-ի վերընտրության արդյունքում Կուսկոմի անդամներ էին

Հեղկոմի կողմից իշխանությունը թողնելուց հետո գավկոմն իր հիմնական խնդիրներն էր համարել կուսակցության հեղինակության բարձրացումը և կուսակցականների թվի ավելացումը: Ընդ որում, ստեղծված սոցիալ-տնտեսական անտանելի պայմաններում շատերը մտել էին կուսակցության շարքերը մի կերպ իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար: Կուսակցականների գավկոմին ուղղված բազմաթիվ դիմումներից երևում է, որ գավկոմի հաշվառման և բաշխման բաժնի ձեռքում կենտրոնացված էին առաջին անհրաժեշտության իրեր և մթերքներ, որոնք բաշխվում էին միայն կուսակցական ընկերներին:⁴

Կոմունիստական կուսակցության հեղինակությունը բարձրացնելու և Ալեքսանդրապոլի խորհրդայնացումը նախապատրաստելու նպատակով 1921թ. ապրիլի 5-16-ին այստեղ անցկացվել էր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կազմակերպության առաջին կոնֆերանսը, որը, դատապարտելով թուրքական ռազմակալման շրջանում ստեղծված հեղկոմի գործունեությունը և որակելով այն «ձայրաստիճան մեծ սխալ և վարկաբեկիչ խորհրդային իշխանության կոմունիստական կուսակցության համար», հիմք էր հանդիսացել կուսակցության և իշխանության հակասությունների, հետագայում նաև հեղկոմի անդամներին բռնությունների ենթարկելու համար:⁵

Խորհրդային իշխանության հաստատման սկզբնական ամիսներին կոմունիստական կուսակցությունը, չունենալով համապատասխան կադրեր, օգտագործում էր ոչ դաշնակցական կուսակցությունների կադրերին: 1921թ. ապրիլի 23-ին թուրքերի հեռանալուց հետո Պ. Մակինցյանի նախագահությամբ տեղի ունեցած հեղկոմի նիստում կազմավորվում է Լ. Մարգարյանի* գլխավորությամբ Ալեքսանդրապոլի գավառային հեղկոմը՝ Վարչական (բաժնի պետ՝ Հ. Ամատունի), Պարենավորման, Ֆինանսական և գյուղատնտեսական, (Լ. Մարգարյան) Լուսավորության (Հ. Աբրահամյան), Սոցիալական ապահովության և աշխատանքի (Հանեսօղյան), ժողտնտեսության (Կուրդինյան), Արդարադատության (Թ. Մանդալյան) և Առողջապահության բաժիններով (Գողթունի): Հետագա օրերին ստեղծվում են նոր բաժիններ, վիճակագրական, իրավաբանական, կոմունալ տնտեսության, փոստ-հեռագրական, ֆինանսական բաժնին կից ստեղծվում է վայրուտային ենթաբաժին սպեկուլյացիայից խուսափելու համար:⁶ Ապրիլի 24-ին գավառային հեղկոմը վերանվանվում է շրջանային հեղկոմ՝ այն պատճառաբանությամբ, որ իր տրամադրության տակ մի ամբողջ շրջան է գտնվում: Հեղկոմին կից ստեղծվում է Ար-

հաստատվել Մանդալյանը, Գողթունին, Արշակունին, Արեշյանը, Վահան Աբրահամյանը, Խաչիկօղյանը և Մարկոսյանը: Կազմվել էին քաղաքական և կազմակերպչական բյուրոներ: Մանդալյանը, Գողթունին, Արշակունին մտել էին Քաղբյուրոյի կազմ, իսկ մյուսները, բացի Խաչիկօղյանից, որը կուսկոլեգիայի պատասխանատու վարիչ էր նշանակվել, կազմել էին Կազմբյուրոն:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 22, թ. 4:

⁵ Վիրաբյան Ա., Ալեքսանյան Կ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կազմակերպության կոնֆերանսի արձանագրությունները, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 2015, էջ 170-199:

* Լևոն Մարգարյանը սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ էր:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 99, թ. 1:

տակարգ հանձնաժողով, որը ենթարկվելու էր հեղկումին: Արձակվում է հին գավառային միլիցիան, ստեղծվում է նորը: Ժամանակավորապես, մինչև կենտրոնից հրահանգներ ստանալը կազմակերպվում է ժողովրդական դատարան: Հատուկ հանձնարարությունների խմբակի կուսակցական ընկերներին մտցնում են Արտակարգ հանձնաժողովի, իսկ անկուսակցականներին՝ միլիցիայի կազմի մեջ:⁷

Հեղկումի նախագահ Լ. Սարգսյանը, լինելով ճկուն քաղաքական գործիչ,^{*} ձեռնամուխ է լինում տեղական կարիքներից բխող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության իրականացմանը, թուրքական զինակալման պայմաններում վեց ամիս գտնված գավառի բնակչության սոցիալական հարցերի լուծմանը: Նախևառաջ կարգավորվում է դրամական շրջանառությունը. իբրև դրամական հիմնական վայրուտա ճանաչվում է Խորհրդային Ռուսաստանի ռուբլին, որի հետ հավասար արժեք է տրվում Խորհրդային Վրաստանի և Ադրբեջանի թղթադրամներին: (Հայկական չեկերը հինգ անգամ պակաս արժեք ունեին, քան խորհրդային թղթադրամները): Հրատարակված 1000 ռուբլի չեկերի շրջանառությունը համարվում է պարտադիր: Շրջանառության մեջ եղած Ս. Մատինյանի չեկերն իբրև կեղծ դրամներ չեն ընդունվում, իսկ Մատինյանին՝ որպես կեղծարարի ձերբակալում են:^{*} Կեղծ դրամներ հատողների գույքը բռնագրավվում է: Չեն ընդունվում նաև քաղաքային ինքնավարության չեկերը:

Լ. Սարգսյանը խիստ դեմ էր բռնագրավումների քաղաքականությանը: Ցանքսը շուտափույթ սկսելու համար նա հատուկ հանձնաժողով է կազմակերպում քաղաքացիներից փոխարինաբար հացահատիկ վերցնելու համար: Ալեքսանդրապոլի հեղկումը, մի կողմից՝ ստիպված լինելով իրականացնել կոմունիստական կուսակցության բռնագրավումների քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ փորձում էր մեղմել դրանք: Թեև հեղկումի ապրիլի 25-ի որոշմամբ ազգայնացվում էին քաղաքում և շրջանում գտնվող տպարանները, ջուլիականոցները, գործարանները, գործատները և նման հիմնարկությունները, այնուհանդերձ դրանք դրանք թողնվում էին իրենց նախկին տերերի ղեկավարության տակ: Մասնավորապես, հեղկումի ապրիլի 28-ի թիվ 3 հրամանով ազգայնացված ձեռնարկությունների տերերը հնարավորություն էին ստանում ղեկավարելու իրենց հիմնարկները և վարձատրվելու խորհրդային ծառայողների համար սահմանված վարձատրության ամենաբարձր չափով:⁸ Հեղկումի նախագահ Լ. Սարգսյանի ապրիլի 28-ի թիվ երկու հրամանով խանութայաններին հորդորվում էր բացել խանութները և աշխատել,

⁷ ՀԱԱ, ֆ.144, ց.3^ա, գ.99, թ.2:

^{*} Լևոն Սարգսյանը 1918 և 1920 թվականներին թուրքական ռազմակալումների շրջանում կարողացել էր համաձայնության գալ թուրքերի հետ, 1918թ. մայիսից – դեկտեմբեր ամիսներին ստեղծել և գլխավորել էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը, 1920թ. դաշնակների կողմից քաղաքը լքելուց հետո, գլխավորել էր Մ. Միլիկյանի կողմից ստեղծված իշխանության կոալիցիոն մարմինը: Մակայն թուրքերը շուտով նրան հեռացրել էին իշխանությունից, գործակցել բոլշևիկների հետ՝ ստեղծելով Ալեքսանդրապոլի հեղկումը:

^{*} Սերգո Մատինյանը Ալեքսանդրապոլի գավառի միլիցիայետն էր: Ալեքսանդրապոլի հեղկումի իշխանությունից հեռանալուց հետո, թուրքերի համաձայնությամբ, Ալեքսանդրապոլում ստեղծել է ժամանակավոր իշխանության մարմին, իսկ 1921թ. մարտից իրեն հռչակել դիկտատոր:

⁸ ՀԱԱ, ֆ.144, ց.3, գ.10, թ.2:

քանի որ «յայտարարած է ազատ առևտուր, որոնք յիշեալ ժամանակամիջոցին չեն բաց անի խանութները, վերջիններումս գտնուած ամբողջ ապրանքը կը գրաւի և կը համարի պետական սեփականութիւն»:⁹

Հեղկոմի կարգադրությամբ հատուկ հանձնաժողով է կազմավորվում Հ. Ամատունու գլխավորությամբ թուրքերի հասցրած վնասները ճշտելու համար: Ամատունին իր վրա է վերցնում նաև թուրքերի կողմից տարված սայլերը վերադարձնելու հարցը:^{*}

Չափազանց մեղմ և զիջող քաղաքականություն էր նախատեսվում վարել նաև Ամերկոմի նկատմամբ: Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հատկապես կարևորում էր գաղթականների խնամատարության գործը:¹⁰ Առաջին իսկ նիստում որոշվում է առողջապահության բաժնի վարիչ Գողթունուն հանձնարարել հսկողության տակ վերցնել որբանոցները և փողոցներից հավաքել որբերին:¹¹ Քայլեր են ձեռնարկվում գաղթականներին տեղավորելու ուղղությամբ: Մասնավորապես, փորձում են բնակարանային սղության և աննպաստ սանիտարական խնդիրները լուծել գավառի գյուղերից քաղաք գաղթած արևմտահայ գաղթականներին վերադարձնելու ճանապարհով:¹² Գաղթականներին գյուղերը տեղափոխելով շրջանային հեղկոմը ցանկանում էր լուծել նաև քայքայված գյուղերի վերաշինության և գաղթականների պարենավորման հարցերը: Սակայն արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը, որ թուրքերի ներխուժումից առաջ, թողնելով իրենց ունեցվածքը փախել էր, վերադառնալով տեսնում է, որ իր ունեցվածքից ոչինչ չի մնացել: Անելանելի վիճակի մեջ հայտնված գաղթականները փորձում են հետ ստանալ իրենց ունեցվածքը, սակայն դա նրանց չի հաջողվում: Գյուղացիները հրաժարվում են վերադարձնելուց՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը թալանել են դրանք:¹³ Մյուս կողմից՝ օրեցօր ավելացող գորքի պահանջները բավարարելու համար Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանություններն ստիպված էին հեռացնել գաղթականներին հանրակացարաններից և բնակարաններից: Շատ դեպքերում զինվորական մարմինները, չսպասելով հեղկոմի կարգադրությանը, դատարկում էին բնակարանները: Սոցապահովության բաժնի վարիչի՝ Ներքին գործերի վարչությանն ուղղված 1921թ. մայիսի 18-ի գրության մեջ նշվում էր, որ զինվորական մասերից մեկը, բնակարա-

⁹ ՀԱԱ, ֆ.144, ց.3, գ.10, թ.1:

^{*} 1921թ.ապրիլի 1-ին Ալեքսանդրապոլում թուրքական բանակի հրամանատար Օսման Նուրի բեյի և շրջանային հրամանատար Թալեաթ բեյի կարգադրությամբ քաղաքի միլիցապետը բնակիչներից վերցնում է 62 սայլ՝ իրենց սայլապաններով թուրքական գնդերը մթերքներ տեղափոխելու համար՝ 4 օրվա ընթացքում վերադարձնելու պայմանով: Սայլապանների մի մասը, չդիմանալով թուրքերի պատճառած տանջանքներին, թողնում է սայլերը և վերադառնում: Թուրքերը բազմաթիվ դիմումներից հետո վերադարձնում են միայն 22 սայլ՝ առանց սայլապանների:

¹⁰ Ալեքսանյան Կ., Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում / (1921թ. ապրիլ-դեկտեմբեր) /, ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, Եր., 2010, էջ 140-143:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ.144, ց.3^ա, գ.99, թ.1:

¹² ՀԱԱ, ֆ.144, ց.1, գ.63, թ.4:

¹³ ՀԱԱ, ֆ.144, ց. 3^ա, գ. 84, թ.13-14:

նային բաժնի օրդերի համաձայն, առաջարկել է մի ժամվա մեջ դատարկել Շիլաճյանների տունը, որտեղ տեղավորված էր «Մի կաթիլ կաթ» որբախոցը:¹⁴

Խորհրդային իշխանության պետական ու կուսակցական մարմինները լուրջ տարածայնություններ ունեին իրականացվող քաղաքականության և իրավասության սահմանների վերաբերյալ: Լորաստեղծ հեղկոմի և գավկոմի իրավասությունների սահմանը երկար ժամանակ չէր ճշտվում: Չնայած որ գյուղական, գավառակային և գավառական հեղափոխական կոմիտեների կազմակերպման մասին ՀՍՍՀ ժողկոմսովետի դեկրետով հստակ մատնանշվում էին հեղկոմների գործառույթները,¹⁵ այնուամենայնիվ կուսակցական մարմինները հաճախ իրենց վրա էին վերցնում նաև դրանք: Պատասխանատու պաշտոնների համար թեկնածությունները վերապահվում են կուսակցական գավառային կոմիտեին: Շատ դեպքերում այդ պաշտոններում նշանակված մարդիկ չէին համապատասխանում իրենց պաշտոններին: Մասնավորապես, Առողջապահության բաժնի վարիչը, ծանոթանալով գործերին, մի քանի օր անց խնդրում է իրեն ազատել այդ գործից և մասնագետի նշանակել:^{*} Իրավասությունների սահմանների հստակեցման բացակայության պայմաններում գավառում հաստատված երկիշխանությունը սպառնում էր գավառը մատնել անիշխանության և քաոսի: Այստեղ ակնհայտ էին ինչպես կուսակցական և խորհրդային իշխանության տեղական մարմինների, այնպես էլ կենտրոնական և տեղական համապատասխան մարմինների հակասությունները թե՛ իրականացվող քաղաքականության և թե՛ իրավասության սահմանների վերաբերյալ: Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահ Լ. Սարգսյանը կարծում էր, թե ժողկոմները պաշտոններ նշանակելու իրավունք չպետք է ունենան առանց իրենց հետ համաձայնեցնելու, մինչդեռ այդպիսի դեպքերը եզակի չէին: Ապրիլի 30-ին հեղկոմի նիստում Սոցիալական ապահովության բաժնի վարիչի մանդատով ներկայանում է բժիշկ Տեր-Սահակյանը, թեև Սակինցյանի նախագահությամբ ապրիլի 23-ի նիստում այդ պաշտոնը հանձնված էր եղել և բաժնի վարիչը աշխատանքի մեջ էր:¹⁶

Կուսակցության քաղաքականությունը իրականացնելու համար գյուղեր ուղարկված գավկոմի ներկայացուցիչները տեղերում հաճախ հանդիպում էին գավառային հեղկոմների թշնամական վերաբերմունքին:¹⁷ Կուսակցական և խորհրդային իշխանությունների միջև հիմնական հակասությունը իրականացվող բռնագրավումների քաղաքականությանն էր վերաբերում: Բռնագրավումները կրում էին անկանոն և զանգվածային բնույթ: Ընդ որում, դրանով զբաղվում էին թե՛ գավկոմի, թե՛ հեղկոմի և թե՛ զինկոմի ներկայացուցիչները: Այս վիճակին վերջ տալու նպատակով Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղկոմի ՆԳ բաժնի վարիչ Հ. Ամատունին 1921թ. մայիս 6-ի շրջաբերականով արգելում է ամեն տեսակի բռնագրավում-

¹⁴ ՀՍՍՀ, ֆ.144, ց.1, գ.63, թ.14:

¹⁵ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, Եր., 1974, էջ 63-71:

* Հեղկոմը մերժում է այդ խնդրանքը:

¹⁶ ՀՍՍՀ, ֆ.144, ց.3^ա, գ.99, թ.3:

¹⁷ ՀՍՍՀ, ֆ.3, ց.1, գ.9, թ. 2:

ներն ու խուզարկությունները, առաջարկում միլիցիայի պետին և գավիեղկումների նախագահներին իրենց իսկ պատասխանատվությամբ անմիջապես դադարեցնել անպատասխանատու անձանց ինքնակամ ապօրինի գործունեությունը և խստագույնս հսկել սույն շրջաֆերականի իրագործումը: Իսկ մինչ այդ տեղի ունեցած բոլոր խուզարկությունների և բռնագրավումների մասին խիստ քննություն կատարելուց հետո շուտափույթ իրազեկ անել իրեն:¹⁸ Մակայն Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղկումի նախագահ Հայկ Ամատունու բազմաթիվ շրջաֆերականները բռնագրավումներն արգելելու վերաբերյալ վկայում են, որ դրանք չէին դադարում:¹⁹ Իշխանության լծակներն օգտագործվում էին Ալեքսանդրապոլի գավառում ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում ապրուստի միակ միջոց համարվող բռնագրավումներն իրականացնելու նպատակով: Չկարողանալով կասեցնել համատարած բնույթ ստացած բռնագրավումները, թուրքական բռնակալման շրջանում մինչև վերջ թալանված բնակչության շրջանում խորհրդային իշխանությունից առաջացած դժգոհությունները մեղմելու և կուսակցության հեղինակությունը բարձրացնելու համար կոմունիստական կուսակցությունը մեղադրում է խորհրդային իշխանության մարմիններին: Հեղկումներից հեռացվում են նախկին կադրերը, որոնք իբր թե ճիշտ չեն իրականացրել կուսակցության քաղաքականությունը: 1921թ. մայիսի 29-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն սկսում է իրականացնել կուսակցության վերացուցակագրում՝ նպատակ ունենալով կուսակցությունից հեռացնելու մտավորականներին, հիմնականում նախկին մանրբուրժուական կուսակցությունների անդամներին, որոնց գիտելիքներն ու փորձը օգտագործել էր խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին շրջանում: «Կուսակցութեան անձնական կազմը վերաքննելիս, -ասվում էր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին ուղղված հունիսմեկյան կոչում,- կրկնակի ուշադրութիւն պէտք է դարձնել այն անդամների վրա, որոնք դուրս են եկել ունևոր դասակարգի ծոցից: Նրանց նւիրւածութիւնը կուսակցութեան գաղափարներին պէտք է և հնարաւոր է փորձել ու ստուգել քաղաքացիական կուռի ընթացքում նրանց բռնած դիրքից: Վերացուցակագրողների, յանձնաժողովների և ամեն մի կուսակցական ընկերոջ կրկնակի քննութեան առարկա պիտի դառնան և մեր կուսակցութեան այն անդամները, որոնք պատկանելիս են եղել նորերս մեզ միացած ազգային մանր բուրժուական կուսակցութիւններին:

Աւելի զգուշավոր վերաբերմունք պէտք է ցոյց տալ և ընդառաջ գնալ բանւորներին և գիւղացիներին՝ թեկուզ նրանք քաղաքականապէս պակաս պատրաստութիւն ունենան: Կուսակցութիւնը կարճ ժամանակամիջոցում կկարողանա նրանց քաղաքականօրէն, կոմունիստօրէն մարզել, միայն թէ նրանք դասակարգայնօրէն լինեն մեր կուսակցութեան բարեկամները և նւիրւած բանւորա-գիւղացիական յեղափոխութեանը»²⁰:

¹⁸ ՀՄՄ, ֆ.3, ց.1, գ.19, թ.10:

¹⁹ ՀՄՄ, ֆ.144, ց.3, գ.96, թ.8:

²⁰ ՀՄՄ, ֆ.3, ց.1, գ.15, թ. 5:

1920թ. մայիսի 30-ին Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահ Լ. Մարգարյանը հեռագրվում է պաշտոնից: Հեղկոմի նախագահ է նշանակվում Ս. Մանուցյանը, որը ձեռնամուխ է լինում դասակարգային պայքարի սրմանը: Նրա առաջին իսկ հրամանով առաջարկվում է գավառային և գյուղական հեղկոմներին պաշտպանել աղքատ գյուղացիների շահերը հարուստներից՝ սպառնալով հակառակ դեպքում խիստ պատժել նրանց: «Շատ ունևորներ,-ասված էր հրամանում-, օգուելով աղքատ գիւղացիների վիճակից, հացահատիկ են տւել վերադիր վճարով աշնանը վերադարձնելու նպատակով: Ոչ մի վերադիր վճար գոյութիւն չունի, աղքատ գիւղացիս պէտք է վերադարձնի այնքան, որքան նա իր ժամանակին ստացել է:

Աղքատի արտերի վրա ցանած ունևորից պէտք է վերցնել բաւարար արդիւնք և տալ հողատիրոջը: Իսկ եթէ աղքատը ցանեց ունևորի արտերը, առանց որևէ վերջինիս գործ դրած աշխատանքի, ոչ մի վճար չի տրուում:

Կուլակը հարաքաշութեամբ /ընկերովի/ աղքատ գիւղացու հետ ցանք է արել և աղքատին դրել ամենադաժան դրութեան մեջ: Նման պայմանները ոչնչացւում են և հրահանգւում է դատարաններին յեղափոխական խճով քննելու նման վէճերը և բաւարարելու տկարներին:

Բոլոր զրկւածները պէտք է դիմեն իրենց մօտակայ դատական ատեաններին և պաշտպանեն իրենց իրաւունքները: Մնացած վէճերը պէտք է քննեն տեղական յեղկոմները, պաշտպան հանդիսանան զրկւածներին»²¹:

1921թ. հունիսի 1-3-ին Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղի է ունենում կուսակցության անդամների վերացուցակագրում, որի հիմնական նպատակը մտավորականներին կուսակցությունից և խորհրդային իշխանության մարմիններից հեռացնելն էր: Գավառային վերացուցակագրման նախագահ Աշոտ Հովհաննիսյանը* Վերացուցակագրման կենտրոնական հանձնաժողովին ուղղված զեկուցման մեջ նշում է, որ «Ալեքսպոլի կազմակերպութիւնը, հակառակ կենտրոնում տիրող կարծիքի, աւելի քան թոյլ է, գեթ կազմակերպութեան մէջ մտնող անդամների զարգացման ընդհանուր մակարդակով: Ինտելիգենտ կուսակցութիւնների մեծ մասը բացարձակ արտահայտութեամբ ոչ մի հասկացութիւն չունի կոմունիստական աշխարհայացքի հիմնական գաղափարների մասին: Եվ որպէսզի կուսակացութիւնը, գերծ մնայ դրանց անխուսափելի վրիպումների պատասխանատութիւնից, հանձնաժողովը անկետաներ ընդունելիս հարցաքննում էր ընկերներից շատերին, հատկապէս կասկած հարուցող ինտելիգենտներին»:²²

Կուսակցության անձնական կազմը ստուգող և մաքրող գավառային հանձնաժողովի ՀԿԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության բոլոր անդամներին և թեկնածուներին ուղղված կոչում նշվում էր, որ կուսակցությունն իր շարքերից մաքրելու է սոցիալիստական հեղափոխության և պրոլետարական դիկտատուրա-

²¹ ՀԱԱ, ֆ.144, ց.3, գ.10, թ.15

* Հովհաննիսյան Աշոտ Գարեգինի (1887-1972) – խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, պատմաբան, 1921թ. ՀՄԽՀ լուսավորության ժողկոմ:

²² ՀԱԱ, ֆ.1, գ.1, գ.158, թ.2:

յի թշնամիներին:²³ Իրականում կուսակցության շարքերը ստվարացել էին, քանի որ կուսակցությանը անդամագրվելը հնարավորություն էր տալիս լուծելու գոյության տարրական պայմանները՝ սկսած մի գույգ կոշիկից և վերջացրած ամենամանրամեջտ իրերից: Մինչդեռ նրանք մեղադրվում էին կուսակցության ձախողումների մեջ, համարվում ժողովրդի թշնամի: Մաքրագործումը կատարվում էր ամենախիստ հիմունքներով: Կոմունիստները ներկայացնելու էին իրենց կենսագրությունը, հատկապես աշխատանքի վայրը պատերազմից առաջ և գործունեությունը փետրվարյան ապստամբության տարիներին: Քանի որ երկրում ստեղծված տնտեսական դժվարությունները մեծ մասամբ պայմանավորում էին փետրվարյան ապստամբության հանգամանքով: Ընդ որում, կենսագրության ճշտությունը պետք է հաստատված լիներ երկու կուսակցական անդամների կողմից:²⁴

Ալեքսանդրապոլի գավառի կուսակցականների 1921թ. հունիսի 1-3-ը տեղի ունեցած վերացուցակագրման ընթացքում կուսակցությունից հեռացվում են մեծ մասամբ խորհրդային իշխանության մարմիններում աշխատողները: Նրանցից շատերը ոչ միայն հեռացվում են կուսակցությունից, այլ նաև ձերբակալվում: 1921թ. հունիսի 23-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության ընդհանուր ժողովը որոշում է կուսակցությունից հեռացնել և բանտարկել Հեղկոմի ներքին գործերի բաժնի վարիչ Հայկ Ամատունուն և իր ընկերներին, նրա տեղակալ Ստեփանյանին, Մարգարյանին և Մարգարյանին: Բանտարկվածները մեղադրվում են պաշտոնները չարաշահելու, պաշտոնական պարտականությունները չկատարելու մեջ: «Նրանք, -ասված էր այդ որոշման մեջ,- լինելով պատասխանատու պաշտոններում, վերջին ժամանակներս զբաղված էին միայն քեֆեր սարքելով: 26-ին յունիսի, երբ նշանակված էր Յեղկոմի արտակարգ նիստը, մասնակցությամբ հողժողովում ընկ. Երզնկեանի և ընկ. Վարդանեսանի մի քանի շատ կարևոր խնդիրներ քննելու, Ամատունին պատճառաբանելով, որ հիւանդ է, չեկաւ նիստին: Մինչդեռ նա նոյն ժամին գնում է հարսանիք և մինչև լոյս քեֆ անում: Գիշերը Ամատունու գլխավորությամբ և հովանավորությամբ, հարսանքաւորների խումբը, որտեղ էր ամբողջ քաղաքի աղմինիստրացիան, ատրճանակներից [կրակոցներ են] արձակում, որով և խանգարում են հանգիստը և ինցիդենտների առիթ տալիս: Միւս օրը պարոնները փոխանակ ամաչելու, ընդհակառակը, համարեա իրենց հիմնարկները չեն գնում և ժամը 1-ին հաւաքում են քաղաքացի Ամատունու տանը: Իսկ գիշերը, երբ Չեկան խուզարկու խմբեր է ուղարկում Տաճկաստանի սահմանակից Արփաչայի ափերը, ստացած մի քանի տեղեկութիւնների հիման վրայ այնտեղ գտնուում են քեֆ անողների մի խումբ ղեկավարությամբ քաղաքացի Ամատունու: Այնտեղ էին ութ անձ, նրա օգնականը, քաղաքային և գաւառային միլիցիաների պետերը և նոյն հիմնարկութիւնների պատասխանատու աշխատողներ:²⁵

²³ ՀՄՄ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 15, թ. 2:

²⁴ ՀՄՄ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 15, թ. 2:

²⁵ ՀՄՄ ֆ. 3, ց. 1, գ. 47, թ. 201-203:

Իր հերթին Ամատունին հուլիսի 4-ին բանտից նամակով դիմում է Պ. Մակինցյանին, փորձում արդարանալ, իր նկատմամբ վերաբերմունքը բացատրում իր գործունեությամբ: Այս նամակում Հ. Ամատունին անդրադառնում է ինչպես Ալեքսանդրապոլի հեղկումի 1920թ. նոյեմբերի 17-ից հունվարի 25-ի, այնպես էլ գավկումի և Ս. Մատինյանի, նաև Ս.Մանուցյանի գործունեությանը, մեղադրում վերջիններին:²⁶ Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղկումը Ամատունու՝ խորհրդային ընկերներին վարկաբեկելու գործելակերպը համարելով պրովոկացիա և վարկաբեկիչ խորհրդային իշխանության համար, օգոստոսի 8-ին որոշում է առաջարկել Ներքին գործոց բաժնի վարիչ Ա. Եսայանին վտարել Ալեքսանդրապոլի գավառից Ամատունուն և իր ընկերներին:²⁷ Իր հերթին Պ. Մակինցյանը հետ է կանչում Ս. Մանուցյանին և Ալեքսանդրապոլի հեղկումի նախագահ նշանակում Ս. Վարդանյանին:^{*}

Փոխադարձ մեղադրանքների շարանին հավելվում է Մերո Մանուցյանի նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին: Ս. Մանուկյանը դժգոհելով Պ. Մակինցյանի գործունեությունից, միաժամանակ ներկայացնում է հեղկումներից խորհուրդներին անցման ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառում Հայաստանի կենտրոնական և տեղական խորհրդային իշխանության և կուսակցական մարմինների հարաբերությունների, թուրքական բռնազավթման հետևանքների, գավառի բնակչության սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների և ընդհանրապես Խորհրդային Հայաստանի պետականաշինության իրական պատկերը:²⁸

Կոմունիստական կուսակցության հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով մինչև տարվա վերջ կուսակցությունից հեռացվում են մտավորականության մեծ մասը, հիմնականում նրանք, ովքեր մինչ խորհրդայնացումը եղել էին այլ կուսակցության անդամներ: Պարբերաբար իրականացվող գտումների հետևանքով կոմունիստական կուսակցությունն ապահովում է հաղթանակն առաջիկա ընտրություններում՝ դնելով կոմունիստական մենատիրության և քաղաքական բռնությունների հիմքերը:

²⁶ Ա. Հակոբյան, *Մի ամբաստանագիր Ալեքսանդրապոլի հեղկումի խայտառակ գործերի մասին*, Վեմ, 2015, թիվ 1, էջ 228-237:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 311, ք. 129-130:

* Վարդանյանը չի պաշտոնավարում:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 114, ք. 30-32:

**ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО СОВЕТСКОГО
СТРОИТЕЛЬСТВА В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ ВО ВРЕМЯ
ПЕРЕХОДА ОТ РЕВОЛЮЦИОННЫХ КОМИТЕТОВ К СОВЕТАМ**

___ *Резюме* ___

___ *К. Алексанян* ___

В статье обсуждены вопросы строительства государственности Советской Армении, установления единоправия коммунистической партии и условия возникновения политических репрессий. В частности, представлена роль России и ее отрицательное политическое влияние в сфере строительства государственности Советской Армении.

Представлены отношения центральных и местных властей Армении с партийными органами в Александропольском уезде во время перехода от революционных комитетов к советам.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ալեքսանյան Կարինե Վանիկյանի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

E-mail: karineal@mail.ru